

WIZERUNEK CMENTARZA – W WYMIARZE JĘZYKA, KULTURY, DZIEDZICTWA – UWAGI WSTĘPNE NA PRZYKŁADZIE CMENTARZA MENNONITÓW W STOGACH MALBORSKICH

JOANNA PUPPEL
MARTA KOSZKO

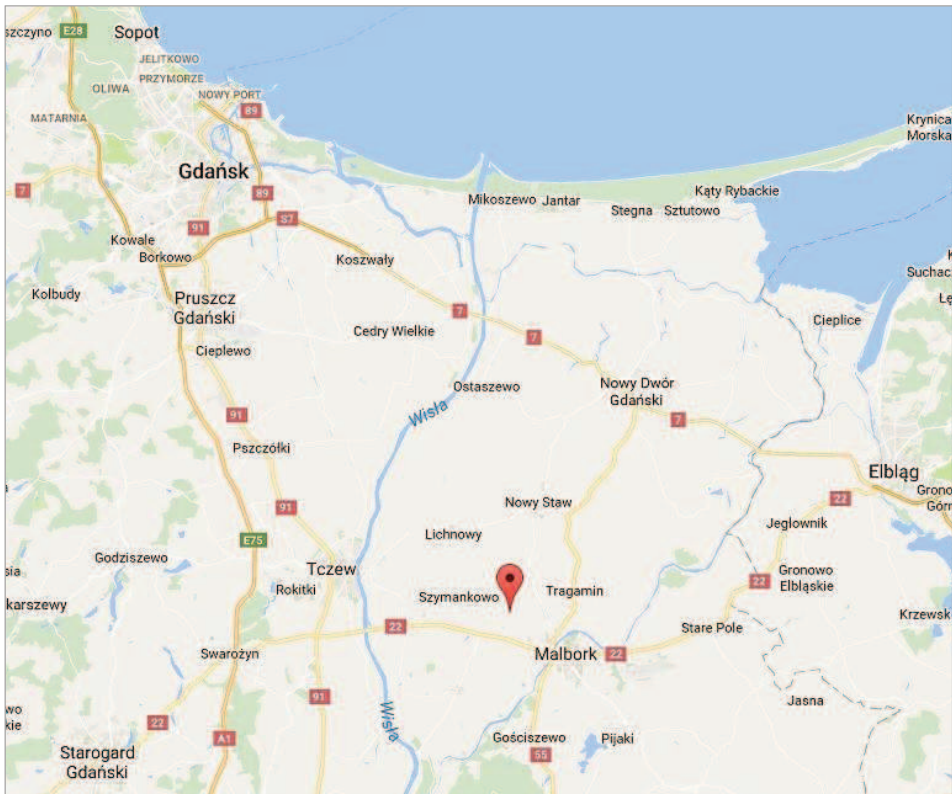
(...) *symbol jest częścią ludzkiego świata treści.*
E. Cassirer (1971: 78)

1. Wstęp

Wizerunek cmentarza jest zagadnieniem, któremu nie poświęca się wystarczająco dużo uwagi. Tymczasem każda nekropolia ma swój niepowtarzalny charakter, który tworzą takie elementy jak pomniki – ich forma – inskrypcje oraz rozplanowanie nagrobków, jak również otoczenie, w którym są umiejscowione. Warto podkreślić, że cmentarz to specyficzna przestrzeń, w której łączą się język, kultura, religia i świeckość. Wszystkie te elementy budują wizerunek (obraz) cmentarza. W niniejszym artykule podejmujemy zatem próbę określenia, w jaki sposób tworzy się wizerunek nekropolii, która będzie postrzegana tutaj jako przejaw pewnego typu przestrzeni publicznej (ang. *public space*) oraz w której istotną rolę komunikacyjno-kulturowo-językową odgrywa pejzaż językowy (ang. *linguistic landscape*).

2. Wizerunek cmentarza jako przestrzeni publicznej

Każda nekropolia buduje swój własny i przede wszystkim niepowtarzalny wizerunek. Wszystkie cmentarze łączy jednak sposób, w jaki obraz tych miejsc jest wytwarzany. Obraz cmentarza jest z pewnością tworzony świadomie w celu zbudowania swojego wizerunku tego szczególnego miejsca (zob. S. Puppel, 2016). Działania ludzi mają również na celu utrzymywanie wytworzonego charakteru nekropolii, tak by nigdy nie straciła swej wyjątkowości, a wręcz przeciwnie, by odpowiedni wizerunek podkreślał podniosłość i jednoczesną odrębność takiego miejsca. Owe „działania wizerunkowe”, opierają się na „wizerunkowych strategiach modalnościowych (wsm)” (Puppel, 2016: 116), tj. na „wizualnej strategii mono-modalnościowej (wsmm)” (Puppel, 2016: 116), która w przypadku cmentarza przede wszystkim odnosi się do modalności wzrokowo-dotykowej. Wszystkie elementy budujące nekropolię – pomniki, inskrypcje, rozplanowanie nagrobków, położenie i otoczenie – tę modalność, głównie w jej części wzrokowej, angażują.

Rys. 1. Mapa Żuław Wiślanych z zaznaczonymi Stogami Malborskimi (źródło: Google maps)

Wizerunek cmentarza (tj. jego *image*) jest również ściśle powiązany z przestrzenią publiczną, gdyż właśnie w niej wszelkie „działania wizerunkowe” mają miejsce. Według Lefebvre (1991 za Guilat i Waksman, 2014), przestrzeń to twór społeczny, złożony, który warunkuje to, co się w nim dzieje a także sposób, w jaki jest postrzegany. Bardzo trafnie nawiązuje tym samym do nekropolii, którą możemy określić jako przestrzeń publiczną zamkniętą statyczną i permanentną, w której dominującą rolę odgrywają symbole, tj. znaki językowo-niejęzykowe (w tym przypadku o charakterze wizualnym). Należy również podkreślić, iż wspomniana przestrzeń to obszar, który bardzo wyraźnie wiąże się z całym systemem komunikacyjno-kulturowo-językowym danej społeczności lokalnej. Bardzo wyraźnie widać to na przykładzie zabytkowego cmentarza Mennonitów w Stogach Malborskich (Żuławy Wiślane – patrz Rys. 1), który jest największym i obecnie najlepiej zachowanym cmentarzem religijnego odłamu anabaptyzmu w Polsce.

Według Castells'a (1982) w każdej przestrzeni wytworzonej przez określoną społeczność można wyodrębnić następujące komponenty:

- 1) przeznaczenie, czyli funkcja danego miejsca;
- 2) własność, czyli do kogo należy owa przestrzeń publiczna;
- 3) kształt, czyli forma przestrzeni;
- 4) oprawa, czyli styl przestrzeni.

Elementy te wpływają na to jak postrzegana jest nekropolia. Przyglądając się bliżej cmentarzowi Mennonitów w Stogach Malborskich jako przestrzeni publicznej podlegającej owej klasyfikacji, możemy zidentyfikować wszystkie wyżej wymienione komponenty (Castells, 1982), w związku z czym wszystkie będą budowały określony charakter (wizerunek) owego cmentarza w następujący sposób:

- 1) Przeznaczenie – grzebanie zmarłych.
- 2) Własność – dawniej mennonicka grupa społeczna, która zamieszkiwała teren Żuław (w latach 1555–1945).
- 3) Kształt – mennonickie nekropolie zakładane były na regularnych, prostokątnych lub kwadratowych parcelach. Do cmentarza prowadziła zazwyczaj brama zbudowana z ceglanych bądź betonowych słupów. Granice cmentarzy obsadzone były szpalerem drzew, a wewnętrzne aleje dzieliły te cmentarze na kwatery (ten w Stogach Malborskich jest podzielony na sześć kwater). Cmentarze Mennonitów nierzadko więc przybierały kształt parków i po dziś dzień można zobaczyć jak porastają je drzewa typu lipa, jesion, dąb, kasztan, żywotnik, świerk, dagleżja.
- 4) Oprawa – obecnie cmentarze mennonickie są już elementem dziedzictwa kulturowego, jednym z niewielu już śladów po żyjącej na Żuławach społeczności holenderskiej przybyłej na tereny Pomorza Gdańskiego w połowie XVI wieku. Cmentarz mennonicki w Stogach Malborskich usytuowany jest we wschodniej części wsi, obok współczesnego kościoła katolickiego. Dominują na nim głównie nagrobki typu stele (nagrobek w kształcie pionowej płyty),

Fot. 1. Widok cmentarza Menonitów w Stogach Malborskich (ze zbioru w posiadaniu J.P.)

zachował się również jeden nagrobek typu cippus (nagrobek w kształcie prostopadłościanu zwieńczony zazwyczaj wazą lub urną). Wszystkie nagrobki prezentują formy rokokowe, klasycystyczne, jak i eklektyczne. Jak widać na Fot. 1 stele były wykonane z piaskowca i były wysokie (sięgały niekiedy 2,5 m wysokości). Wszystkie stele wykończone były tympanonami, na których umieszczano określony symbol (patrz Fot. 2–7). Niezmiernie ciekawym i oryginalnym elementem cmentarza mennonickiego jest właśnie symbolika sepulkralna, która jest niezwykle bogata. Choć spotykane na nich motywy ikoniczne mają uniwersalne znaczenie, to jednak próżno szukać podobnych na nagrobkach innych religii, np. na cmentarzach katolickich.

Podążając za definicją Kolbuszewskiego (1996: 43), który określa przestrzeń cmentarza jako „instytucjonalnie ukształtowany wycinek przestrzeni o programowo założonym grzebalnym przeznaczeniu, zorganizowanym wedle pewnych dyrektyw – reguł kulturowych, związanych tak ze zrytualizowaniem form grzebania zmarłych, jak z istnieniem pewnej tradycji sposobu utrwalania pamięci o nich” zakładamy, iż wizerunek cmentarza osadzony w przestrzeni sepulkralnej, tj. przestrzeni publicznej zamkniętej statycznej, tutaj konkretnego cmentarza mennonickiego, będzie odnosił się/powstawał w oparciu o następujące funkcje: (1) „sacrum”, (2) „archiwum”, (3) „muzeum”, (4) park (za Michałowski, 2001).

(1) Funkcja sacrum, gdyż pełni funkcję świętej przestrzeni, której szczególnie, transcendentny charakter wynika z faktu złożenia i przechowywania do-

czesnych szczątków wielu pokoleń. Nekropolia jest wyraźnie oddzielona ogrodzeniem od przestrzeni *profanum*, która rozciąga się poza granicami cmentarza, oddzielając w ten sposób dwa światy od siebie, świat żywych i umarłych. Głównym wejściem do przestrzeni sepulkralnej jest zazwyczaj brama, która przeprowadza nas przez tę granicę.

- (2) Funkcja archiwum, gdyż cmentarz stanowi swoisty zbiór informacji o historii lokalnej społeczności. Jest w końcu stałym elementem działalności lokalnych środowisk kulturowo-językowych stanowiących organiczną część globalnego dziedzictwa kulturowo-językowego (zob. S. Puppel, 2009; Komorowska, 2016).
- (3) Funkcja muzeum, gdyż pełni funkcję zbioru pewnego typu dzieł sztuki stworzonych przez lokalną społeczność oraz będących odzwierciedleniem swojej epoki.
- (4) Funkcja parku, gdyż pełni funkcję kompozycji krajobrazowej poprzez nasycenie jej drzewami i krzewami.

Należy dodać, iż w obecnej formie cmentarz mennonitów jest nie tylko określonym nośnikiem dziedzictwa kulturowo-językowego ale również stał się elementem przestrzeni turystycznej (zob. Stasiak i Tanaś, 2005; Tanaś, 2008a; Tanaś, 2008b; Koszko, 2013a) poprzez jego atrakcyjność turystyczną związaną z regionem Żuław. W ten sposób przestrzeń turystyczna może stanowić podstawę 'ekoturystyki'.

Zdaniem Kolbuszewskiego cmentarze są jak księgi budujące semantyczny obraz nekropolii, który „funkcjonuje jako pewnego rodzaju suma wartości kulturowych wyrażonych w jego organizacji przestrzennej i wystroju plastycznym, oraz sumie treści wypowiedzianych w epitafiach i innych inskrypcjach, emblematkach i znakach” (1985: 53). Warto w tym kontekście zaznaczyć, że obraz cmentarza (wizerunek) może być odbierany przez nieskończoną liczbę odbiorców. Jednak prawdziwe znaczenie i wartość ma on jedynie dla węższej grupy/społeczności np. grupy religijnej lub językowej. Dzieje się tak, gdyż pełne zrozumienie symboli i odczytywanie zewnętrznych znaków umieszczonych w kontekście funeralnym staje się możliwe i zrozumiałe tylko dla tych, którzy są uczestnikami danej grupy kulturowo-językowej, a więc którzy podziałają w procesie konotacji (interpretacji) wspólną płaszczyznę sposobów odkodowania znaków, względem ich systemów wartości np. kulturowych, językowych, czy też religijnych.

3. Pejzaż językowy jako element wizerunku cmentarza

Poza architekturą nagrobkową/pomnikową i rozplanowaniem cmentarza, istotnym elementem w procesie budowania wizerunku cmentarza jest jego pejzaż językowy. W kontekście nekropolii, nie nawiązujemy tutaj jednak jedynie do pierwotnej definicji pejzażu językowego odwołującej się do języka publicznych znaków drogowych, reklam, billboardów, nazw ulic, miejsc, komercyjnych znaków sklepowych i publicz-

nych znaków na budynkach rządowych (Landry i Bourhis, 1997: 23–25). Definicja pejzażu językowego jest zawężona do języka pisanego umieszczonego na znakach. Dziś już wiadomo, iż pojęcie pejzażu językowego można zastosować do każdego wydarzenia komunikacyjnego w przestrzeni publicznej i nie tylko. Tym samym bierze się pod uwagę różne modalności i zasoby tworzące przestrzeń, tj. na przykład obrazy, przedmioty, aranżację przestrzeni – wszystkie elementy składające się na swojego rodzaju tekst/dyskurs (zob. Guilat i Waksman, 2014; Shohamy i Waksman 2009). Często niemożliwe jest więc oddzielenie tekstu od obrazu (Pennycook, 2009), które razem stanowią całość przekazu, w przypadku cmentarzy znaków językowych od niejęzykowych, gdyż mogłoby to skutkować zubożeniem wizerunku nekropolii, pozbawianiem tego szczególnego miejsca jego specyficznej estetyki. Należy w związku z tym podkreślić, iż wizerunek cmentarzy opiera się głównie na ich multimodalności (zob. Kress i Van Leeuwen, 2001), tj. cmentarnej architekturze (a więc znakach niejęzykowych) jak i nierozdzielnym z nią przekazem werbalnym (tj. znakach językowych występujących w formie inskrypcji nagrobkowych).

Znaki językowo-niejęzykowe, jakie pojawiają się w przestrzeni publicznej cmentarza mennonickiego w Stogach Malborskich, są idealnym przykładem obecności pejzażu językowego w tej przestrzeni. Przyjmuje się, że pejzaż językowy może spełniać ważne funkcje informacyjne i symboliczne, np. jako wskaźnik określonej siły i statusu wspólnoty językowej zamieszkującej dane terytorium. I tak analizując inskrypcje nagrobne z imionami i nazwiskami osób zmarłych, daty urodzenia i śmierci, które podawane są co do dnia, ewentualne informacje o funkcji społecznej zmarłej osoby oraz liczbie dzieci, otrzymujemy istotny przekaz dotyczący historii i losów danej grupy, w tym przypadku Mennonitów.

Po drugiej stronie steli często widnieje również cytat z Pisma Św., bądź indywidualny tekst epitafijny w języku łańciskim oraz niemieckim. Otrzymujemy tym samym dalsze informacje na temat statusu danej wspólnoty religijno-językowej oraz pozycji ich języka. W kontekście mennonickich symboli umieszczonych na cmentarnych stellach istotna wydaje się także kolejna funkcja pejzażu językowego, tj. funkcja mitologiczno-folklorystyczna (Hicks, 2002). Jak już podano powyżej wspomniany cmentarz związany jest z określonym ruchem religijno-społecznym pochodzącym z Niderlandów. Symbolika cmentarza oraz teksty nagrobkowe w takich przypadkach mogą nawiązywać do tradycyjnych opowieści (narracji) czy mitów czyli przedstawiać historię danej społeczności i miejsca, w którym mieszkała.

Warto więc zauważyć, że przestrzeń cmentarza tworzy krajobraz, który zawiera w sobie cały szereg znaczeń, nawiązujących do mitologii, opowieści czy rytuałów i związanego z nimi nazewnictwa (zob. Lilly Christopher w Warpole, 2003: 18). Analizując symbolikę nagrobkową cmentarza w Stogach Malborskich widzimy, jaki przekaz czy też jakie wartości były ważne dla omawianej tutaj lokalnej społeczności. Przedstawione symbole nagrobkowe, zilustrowane między innymi na poniższych fotografiach, tworzą swoisty język nawiązujący przede wszystkim do tematyki religij-

nej (a więc śmierci, wieczności, zmartwychwstania). Wszystkie są nierozzerwalnie związane z daną tradycją kulturową, w tym przypadku z tradycją anabaptystyczną.

Złożony, wielowarstwowy pejzaż językowy cmentarza sprawia, że miejsce to można określić jako pewnego rodzaju „bibliotekę z kamienia/w kamieniu” (ang. *libraries in stone* za Warpole, 2003: 11), w którym wyryte zostały na zawsze wartości, tożsamość i kultura przeszłych pokoleń. Nagrobkowe inskrypcje w połączeniu z bogatą symboliką niejęzykową (ikoniczną) funkcjonują jako zbiór życiorysów, przekonań i wierzeń, które można nieustannie odtwarzać/czytać w kolejnych pokoleniach. Cechy biblioteki, przywołane przez Warpole (2003) jako miejsca cichego, skatalogowanego i zawierającego bogaty i zróżnicowany dyskurs, idealnie odzwierciedlają, czym jest cmentarz i na czym opiera się jego wizerunek.

Poniżej przedstawiamy serię fotografii z widocznymi symbolami umieszczanymi na cmentarnych stellach na cmentarzu mennonickim w Stogach Malborskich:

Fot. 2. Pęk makówek – symbol wiecznego snu (ze zbioru w posiadaniu J.P.)

Fot. 3. Uskrzydłona klepsydra – symbol czasu i wieczności (ze zbioru w posiadaniu J.P.)

Fot. 4. Kotwica w połączeniu z krzyżem – symbol nadziei na zmartwychwstanie (ze zbioru w posiadaniu J.P.)

Fot. 5. Motyl – symbol krótkiego życia ludzkiego w wymiarze wieczności (ze zbioru w posiadaniu J.P.)

Fot. 6. Oko opatrności – symbol Boga Ojca (tu w połączeniu z symbolami krzyża i kotwicy) (ze zbioru w posiadaniu J. P.)

Fot. 7. Serce – symbol miłości i wiary (tu w połączeniu z symbolami krzyża i kotwicy) (ze zbioru w posiadaniu J.P.)

4. Podsumowanie

W przedstawionych uwagach wstępnych dotyczących wizerunku cmentarza chcieliśmy zwrócić uwagę na to, iż miejsce to jest nośnikiem znaczeń właśnie poprzez swoją przestrzeń i jej kształt jak również poprzez swoją rolę komunikacyjno-kulturowo-językową, którą spełnia w kontekście zarówno kultury jako takiej jak i w kontekście danej kultury lokalnej. Przedstawione powyżej funkcje sacrum, archiwum, muzeum i parku wpisują cmentarz do szeregu ważnych wskaźników kultury o charakterze uniwersalnym. Natomiast z czysto ekolingwistycznego punktu widzenia specyficzna ‘ekologia cmentarza’ stanowi jeden z wielu ważnych elementów konserwacji określonych (rytualnych) form językowych w powiązaniu z warstwą ikoniczną.

Bibliografia

- Adamowski, J. 2006. „Cmentarna komunikacja niewerbalna – zarys problematyki”. W zbiorze: Mazur, J. i M. Rzerzutko-Iwan (red.). *Teksty Kultury. Oblicza komunikacji XXI wieku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 373–383.
- Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Hasan Amarab, M. i N. Trumper-Hechta. 2006. „Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: the case of Israel”. *International Journal of Multilingualism* 3. 7–30.
- Cassirer, E. 1971. *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*. Warszawa: Czytelnik.
- Castells, M. 1982. *Kwestia miejska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Eliade, M. 1970. *Sacrum, mit, historia*. Warszawa: PIW.
- Grześkowiak, M. 2010. *Trans-city or Inter-city? The co-existence of majority and minority languages in the urban spaces: a comparative case study of London and Warsaw linguistic landscapes*. Poznań: Katedra Ekokomunikacji UAM.

- Guilat, Y. i Sh. Waksman. 2014. "The linguistic landscape of Israel's Military Cemeteries as a field of symbolic contestation." W zbiorze: Koll-Stobbe, A. i S. Knosp (red.). *Language contact in times of globalization*. Peter Lang Publication and Greifswald University.
- Hicks, D. 2002. „Scotland's linguistic landscape: the lack of Policy and planning with Scotland's place-names and signage”. Online: <http://www.poileasaidh.celtscot.ed.ac.uk/hicksseminar.html> [dostęp: 20.02.2017].
- Klim, R. 1993. *Cmentarze mennonickie na Żuławach Wiślanych*. Gdańsk: Wydawnictwo Pomorskie RPK PTTK.
- Klim, R. 1994. *Śladami mennonitów na Żuławach Wiślanych*. Gdańsk: Wydawnictwo Pomorskie RPK PTTK.
- Kolbuszewski, J. 1985. *Wiersze cmentarza*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kolbuszewski, J. 1996. *Cmentarze*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kolbuszewski, J. 1995. „Cemetery as a text of culture. Cmentarz jako tekst kultury”. W zbiorze: Czerner, O. (red.). *Cemetery arts – Sztuka cmentarna – L'art de cimetièrre. Dokumenty – Documents*. 17–40.
- Komorowska, H. 2016. „History and culture in language education: monuments and memorials as expressions of collective memory”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia XVI*. 183–199.
- Koszko, M. 2013a. „Pejzaż językowy jako nośnik dziedzictwa kulturowego, na przykładzie miasta Poznania”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia XIII*. 23–35.
- Koszko, M. 2013b. „Uwagi o roli przestrzeni w kreowaniu tożsamości językowo-społeczno-kulturowej na przykładzie pejzażu językowego regionów pogranicza”. W zbiorze: Puppel, S. i T. Tomaszkiwicz (red.). *Scripta Manent – res novae*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM. 159–170.
- Kress, G. i T. van Leeuwen. 2001. *Multimodal discourse: the modes and media of contemporary communication*. Londyn: Arnold.
- Landry, R. i R. Bourhis. 1997. „Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study”. *Journal of Language and Social Psychology* 16. 23–49.
- Lefebvre, H. 1991. *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Masai, Y. 1972. *Tokyo no seikatsu chizu*. Tokyo: Jiji Tsushinsha.
- Michałowski, A. 2001. „Architektura krajobrazu w końcu XX wieku. Znaczenie i zadania”. W zbiorze: Michałowski, A. et al. *Krajobraz kulturowy. Warsztaty dla nauczycieli i metodyków. Zeszyt dydaktyczny*. Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Narodowa Instytucja Kultury. 75–90.
- Pennycook, A. 2009. „Linguistic Landscape and the Transgressive Semiotics of Graffiti”. W zbiorze: Shohamy, E. i D. Gorter (red.). *Linguistic landscape. Expanding the scenery*. Londyn: Routledge. 302–312.
- Poradnik dobrych praktyk ochrony żuławskich zabytków*. 2009. Cedry Wielkie: Gmina Cedry Wielkie, Stowarzyszenie Miłośników Nowego Dworu Gdańskiego Klub Nowodworski.
- Puppel, S. 2009. „Uwagi w sprawie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowo-językowego, czyli od ojcowizny i ojczyzny do wspólnoty światowej”. *Acta Pomerania* 2. 101–108.
- Puppel, S. 2016. „Kuznia Hefajstosa czyli krótki zarys teorii wizerunku w komunikacji człowieka”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia XVI*. 109–124.
- Shohamy, E. i Sh. Waksman. 2009. „Linguistic landscape as an ecological arena. Modalities, meanings, negotiations, education.” W zbiorze: Shohamy, E. i D. Gorter (red.). *Linguistic landscape. Expanding the scenery*. Londyn: Routledge. 313–331.
- Tanaś, S. 2008. *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tanaś, S. 2008. „Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego”. *Turystyka Kulturowa* 2. 4–16.
- Tilley, Ch. 1999. *Metaphor and Material Culture*. Oxford: Blackwell.
- Warpole, K. 2003. *Last landscapes. The architecture of the cemetery in the west*. Londyn: Reaktion Books Ltd.